

Anders Bartonek

ARBETE OCH SYSSELSÄTTNING är teman som tar stort utrymme i den svenska politiska debatten. Målsättningen att sysselsätta så många som möjligt delas av så gott som alla, och »man» menar att alla ska fylla en funktion och bidra till samhällets välfärd. Det påstås att människan inte mår bra av att passiviseras, utan att varje individ bör aktiveras, åtminstone i proportion till sin förmåga, och därmed göra rätt för sig. Ibland tycks därför sysselsättningen vara självändamål; åtminstone saknas det en grundläggande debatt om det arbete och den föreställning av arbetet som ofta på ett självklart sätt reproduceras av stat, media och näringsliv, men som väl endast i undantagsfall är självförverkligande eller utvecklande för individen? Avsaknaden av en sådan debatt är extra beklagansvärd inte minst då arbetet idag inte längre kan betraktas med samma självklarhet som tidigare. Trots att de stora ekonomiska aktörerna ofta går med stora vinster rationaliserar de bort anställda. Ekonomisk framgång tycks alltså inte nödvändigtvis ge fler jobb. Förvärvsarbetet behövs i stor utsträckning inte längre. Därför krävs det i denna situation ett grundläggande reflekterande över arbetet, och min avsikt är att inom denna fråga tänka och försöka formulera arbetets betydelse för individen.

Jag vill här ifrågasätta och kritisera två positioner angående arbetet, och delvis i anslutning till Hegels (1770–1831) substantiella arbetsbegrepp (men även i kritik mot detta) formulera ett annat *individuellt* perspektiv på arbetet. Dels ser jag ett arbetande som uteslutande eller huvudsakligen motiveras av ekonomiska skäl som problematiskt, både av företagare och vanliga arbetstagare, även om jag inser vikten av att försörja sig. Dels ser jag även arbetet som bidrag till kollektivet (samhället/staten) som problematiskt, för jag menar att individens och kollektivets intressen inte nödvändigtvis sammanfaller. Huruvida individernas arbete för kollektivet alltid gynnar dem själva är tvivelaktigt. Ofta döljer sig snarare ett enskilt

ekonomiskt intresse bakom det så kallade »allmänna bästa». En motpol till dessa positioner: att inte vilja jobba alls, är som antites även den problematisk, eftersom den missar arbetets vikt och riktar kritiken mot arbetet som sådant.

Det som jag vill understryka är den oerhörda *individuella* vikt som ligger i arbetet. Det gäller, vilket kommer att vara en huvudsaklig tes, att varken vara aktiv fullständigt i statens eller kollektivets tjänst eller att endast arbeta av ekonomiska orsaker. De flesta som diskuterar arbetet betraktar det dock utifrån ekonomiska perspektiv eller i samhälleligt helhetsperspektiv. För att ta ett exempel på det senare så är den huvudsakliga frågan för Hermele, som ifrågasätter tendensen att inte arbetets betydelse diskuteras, utan att endast arbetslösheten ses som ett problem: »hur viktigt är arbetet för hela samhällets utveckling?» (Hermele 2001, s. 27).

Man skulle kunna säga att den fortfarande rådande arbetsmoralen till stor del är en kombination av Adam Smiths (1723–1790) och Hegels positioner. Där Smith representerar en ekonomisk teori som sätter den rationellt handlande individen, driven av sitt egenintresse, i centrum¹, så framhäver Hegel denna individs plats inom en reglerad och sedlig stat. Hegel var samtidigt en av få filosofer av sin kaliber som på allvar sysselsatte sig med den sig då raskt utbredande nationalekonomin (Riedel 1974, s. 816 ff). Han studerade utförligt Smiths ekonomiska teori och byggde dessutom in denna och andra ekonomers teorier och därmed även ekonomin som sådan i sitt filosofiska system. Bland annat genom formulerandet av den systematiska syntesen av ekonomisk strävsamhet och statlig (statisk) överbyggnad etablerade sig Hegel som kanske den allra viktigaste filosofen i och för modern tid. Han satte ord på det som fortfarande idag är verklighet, eller som först idag, i globaliseringens tid, håller på att falla sönder. Det är i dagens »postmoderna» situation som arbetet blir ifrågasatt.

Avsikten nu är att diskutera Smith och det ekonomiska arbetet och därefter Hegel och det kollektivistiska arbetet.

Smith

FÖR ADAM SMITH, såsom kanske den viktigaste grundaren av den moderna nationalekonomin, är arbetet av avgörande vikt. Men snarare än att undersöka arbetets substantiella »natur» och roll i människans människoblivande, så intresserar sig Smith för hur arbetet på effektivaste sätt kan förbättra individernas och samhällets levnadsstandard, samt överhuvudtaget effektivisera nationernas anhopande av rikedom (Recktenwald 1999, s. XL ff.).

Frågan blir därför för Smith hur arbetet organiseras förnuftigast. På vilket sätt kan arbetets resultat maximeras? Som en av få tidiga ekonomer ger han därför arbetsdelningen en mycket central roll i nationernas anhopande av rikedom, och han tillägnar arbetsdelningen det första kapitlet i sin *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth Of Nations* (1776). Arbetsdelningen är den förnuftigaste organisationen av arbetet, för genom denna kan arbetarens skicklighet öka och arbetet kan ske snabbare, och dessutom kan en utföra fleras arbete. Vid sidan om effektiviteten ökar även varornas kvalitet eftersom varje enskild arbetare blir bättre och bättre på sin väldigt specialiserade arbetsuppgift. Och Smith hade rätt: arbetsdelningen kom att få en oerhörd genomslagskraft för arbetets effektivitet inom industrialiseringens revolutionerande framsteg.

Till grund för delningen av arbetet ligger enligt Smith en naturlig drift hos människorna att handla och byta med varandra (Smith 1999, s. 16 ff.). Eftersom människan har svårt att klara sig själv i ett civiliserat samhälle på grund av arbetsdelningen och därför är beroende av hjälp från sina medmänniskor, men samtidigt inte kan vänta sig hjälp från dessa endast av välvilja, så återstår det endast att tillfredställa medmänniskornas behov i utbyte mot något i gengäld. Detta byte sker genom att individerna använder varandras egoism till sin egen fördel: de inser att de andra individerna också är egoistiska och för att få det de vill ha, erbjuder de därför det som de vet att de andra vill ha (Smith 1999, s. 17). Denna drift blir orsak till arbetsdelningen eftersom den egoistiske individen har fördel av att specialisera sig i sitt arbete för att kunna producera ett antal varor som så mycket som möjligt överskrider den egna konsumtionen

och därmed möjliggör bytet av så många andra varor som möjligt. Individens ökar bytesmöjligheten eftersom hans arbetstempo och produktionspotential ökar i och med specialiseringen.

Smith skiljer i sin teori mellan produktivt och icke-produktivt arbete, och menar till skillnad från fysiokraterna att inte enbart det arbete som inkluderar marken eller naturen, dvs. jordbruket, är produktivt, utan att överhuvudtaget det arbete vars produkt är en återinvestering i nationens ekonomi är produktivt. Detta rymmer då ett väldigt stort spektrum av arbete, till exempel hela den fabriksproduktion som industrialiseringen innebar. I förlängningen ackumulerar kapitalet sig självt helt utan direkt koppling till en konkret vara, och fjärrar sig därmed mer och mer från naturen. Det oproduktiva arbetets produkt, till exempel ett teaterstycke, är däremot inte varaktigt, utan försvinner enligt Smith i och med dess avnjutande (eller konsumtion). Det produktiva arbetet upprätthåller båda former av arbete och är nödvändigt, medan det oproduktiva arbetet, om än inte är förgäves eller lättja, är en icke-nödvändig lyx (Fleischacker 2004, s. 134 ff.).

För Smith har dock arbetet inget »värde» för personen som person; visserligen hör det till människan att arbeta, men det är huvudsakligen som ekonomisk produktivitet som Smith betraktar arbetet. Arbetet har inte, som det kommer att visa sig hos Hegel, en funktion vad gäller bildandet av individens (och samhällets) självmedvetande, förutom möjligtvis vad gäller individens identitet i anslutning till dess status i samhället. Arbetet möjliggör och förverkligar anhopandet av materiell och finansiell rikedom, och är en nödvändig ingrediens i ett kommersiellt samhälle, men möjliggör inte som hos Hegel bildandet av människan som sådan.² Arbetet har hos Smith nästan uteslutande en ekonomisk målsättning: arbetets sista mål är »the wealth of nations». Individens arbete motiveras av ekonomiska skäl, och individen drivs av sin egoism; nationernas välstånd skapas indirekt just genom att alla egoistiskt specialiserar sig på ett yrke och därmed blir beroende av varandra och varandras varor, vilket bidrar till arbetsdelningens produktiva effektivitet: välståndet grundas inte av välvilja utan är en »unintended outcome».

Hegel

HEGELS POLITISKA FILOSOFI, inom ramen för vilken han motar Smiths ekonomiska teori, är ett delmoment inom hans »Philosophie des Geistes», vilken är indelad i »Der subjektive Geist», »Der objektive Geist» och »Der absolute Geist» (Hegel 1974). Denna andens filosofi är försöket att rekonstruera andens teleologi såsom väg eller arbetsprocess från omedelbar subjektiv ande, via tudelningens negation och andens inkarnation, till absolut vetande (Adorno 1963, s. 34). Anden är, såsom vilja att förverkliga sig själv, en praktisk och arbetande ande. Det politiska hör hemma inom den objektiva anden, i vilken den dittills subjektiva anden övergår till och negerar sig genom objektiv verklighet. Den objektiva anden delar sig i sin tur i tre moment (»Das Recht», »Die Moralität» och »Die Sittlichkeit»), varvid det senaste även det manifesterar sig i tre delmoment: familjen, det borgerliga samhället och staten. Av störst intresse för oss här är det borgerliga samhället, för i sin konception av detta integrerar Hegel Smiths ekonomiska teori, inklusive arbetets betydelse och funktion; men viktigt är också kapitlet om staten, i vilken Hegel försöker integrera det ekonomiska.

Arbetsbegreppet innehar i Hegels filosofi en betydligt vidare, mer utvecklad och substantiell innebörd än hos Smith, även om han tar vara på Smith och ekonomin och integrerar dess konkurrens i det borgerliga samhällets »System der Bedürfnisse» (Hegel 1976, § 189–208). Hegel ser hur arbetsdelningen effektiviserar arbetet i och med individernas specialisering och samtidigt skapar ett ömsesidigt beroendeförhållande som bildar och utgör samhället. Det borgerliga samhället är ett system av behovstillfredställande och behovsskapande i vilket individerna förmedlas med varandra genom arbetsdelningens nätverk. Arbetet blir därmed ett samhälleligt och inte enbart ett individuellt arbete, även om det här fortfarande faller individerna svårt att blicka utöver deras individuella intressen.

För Hegel intar här erkännandet mellan individerna en central roll, för »individerna kan bara följa sitt eget behovstillfredställande om de ömsesidigt erkänner varandra: varje individ erkänner den andres egenintresse, vetandes att han själv på motsvarande sätt är

accepterad» (Göhler 1993, s. 308)³. Detta erkännande ryms inte i Smiths teori, även om individerna hos Smith är medvetna om varandras egoism och taktiskt rättar sitt handlande därefter. Erkännandet utvecklas hos Hegel till en helt grundläggande förutsättning för det frihetliga och sedliga samlivet i staten – syntesen av ekonomi och etiskt liv, vilket är ett mål som överskrider Smiths ambition i *The Wealth of Nations*.

Hos Hegel är arbetet ingen godtycklig tillsats till människans liv och inte uteslutande ett medel för att tillfredställa individers partikulära biologiska och materiella behov eller att utöka deras, och indirekt hela nationens rikedom, som Hegel ser det vara hos Smith. Arbetet är den aktivitet varigenom människan processuellt bildar sitt självmedvetande och överhuvudtaget blir det hon är. Det är ingen bestämd mänsklig (ekonomisk) aktivitet, utan det som varje enskild aktivitet grundar sig i (Lim 1966, s. 105).

När den arbetande människan förvandlar eller bearbetar yttre naturliga ting yttrar hon sig i ett (yttre) föremål och lägger så att säga in sig själv i (exempelvis) trädets material och formar det. När resultatet är färdigt, så kan människan känna igen sig i det som hon format och därmed komma till självkänedom och självmedvetande. Människan är därmed produkten av sin egen produktivitet, och är i sanning sig själv först som arbetets resultat (Lukács 1973, s. 670). Samtidigt försäkras hon sig om att hon själv, såsom producerande produkt, är något bestående.

»Arbetet (...) är hämmat begär, uppehållet försvinnande, eller det bildar. Det negativa förhållandet till föremålet blir dess form och till något bestående, eftersom föremålet har självständighet för den arbetande. Det arbetande medvetandet kommer alltså härigenom till åskådning av det självständiga varat såsom sig självt.» (Hegel 1986, s. 146–147).

Den (till en början abstrakta) idén, som alltid ligger bakom det mänskliga arbetet, motiveras inte genom människans biologiska instinkter eller omedelbara tillvaro. Det handlar alltså här om ett motiv som går utöver den ekonomiska sfären, såsom behovstill-

fredställande: människan arbetar i slutändan inte på grund av möjligheten att skapa sig materiella fördelar (även om en aspekt av det naturligtvis är att säkra tillgången till livsmedel etc.). Hon höjer sig genom arbetet över sitt animaliska liv och transcenderar sig genom arbetets negativa aktivitet (Hegel 1976 s 344–345). Arbetet är tätt förbundet med begäret, men därigenom att begäret negeras (Adorno 1963, s. 34–35). Eftersom individen genom arbetet bearbetar och förvandlar den yttre givna naturen och därmed också negerar (förändrar) sin egna omedelbara tillvaro, höjer sig individen över sina naturliga behov och behärskar dem. Det teleologiska i arbetet består i att människan har en abstrakt idé i huvudet innan hon omformar naturen och därför följer hennes arbete ett ändamål (Lukács 1973, s. 524 ff.). Och den förändring som det arbetande subjektet genomgår är avgörande eftersom arbetet har som förutsättning att människan inte ännu fullständigt är sig själv, utan att hon är blivande: genom arbetet bildar (skapar) människan sig som människa. Människan kan bara vara sig själv när hon blir sig själv.

Det är alltså avgörande för Hegel att arbetet sker utifrån en idé, och därmed för eller via något annat, eller någon annan. Människan bildar sig genom att negera sig själv i bearbetandet av och relation till den yttre naturen, och därmed motarbetar hon sina omedelbara drifter. Borgaren hos Hegel, som motsvarar Smiths ekonomiske individ, arbetar inte för någon annan, men inte heller för sig själv eftersom han (ännu) inte arbetar för sig själv som förmedlad del i kollektivet (staten). Han arbetar istället för privategendomens skull, eller för idén av privategendomen, och lyckas därigenom skapa sig en idé att följa. Men problemet är fortfarande att detta arbete, med Kojèves ord, endast producerar »ett anhopande av isolerade privata ägare utan verklig gemenskap» (Kojève 1973, s. 177). I det borgerliga samhället bedrar därmed människorna sig själva och varandra. (Bloch 1962, s. 89).

Det måste dock ändå förstås som en bedrift att arbetet här bildar samhället. Den sociala aspekten av arbetet betyder att dess produkt endast är av godo om den produceras gemensamt (som social produkt) med andra människor, dvs. om arbetet är samhälleligt. »Var-

je individ gör själv det som den kräver att den andre gör, och gör därför bara det den gör såvida den andre gör det samma; den ensidiga aktiviteten skulle vara onyttig, för det som ska ske kan bara komma till stånd genom dem båda» (Hegel 1986 s. 146–147). Arbetet är motorn i det borgerliga samhället, och enligt Hegel outhärligt för sedlighetens slutmål i staten, även om borgarnas arbete av egen kraft inte riktigt förmår nå fram till staten (Hegel 1974; Arndt 2003, s. 42, s. 68).

Det borgerliga samhället faller isär i egoistiska viljor och staten behöver dämpa den hårda ekonomin med sin institutionella ram. Men staten vill då inte styra ekonomins aktivitet, utan snarare säkra denna och låta den arbeta för helheten såsom ett frihetligt gemensamt mål, detta genom att upphäva individerna i det allmänna (Göhler 1993, s. 308). Staten kan därför med Riedels ord betraktas som en sammanbindning av Adam Smith och Rousseau (Riedel 1974, s. 828). Här förverkligas för Hegel sedlighetens idé i förnuftigt syntes med arbetets produktivitet.

Det hittills sagda är dock bara en del av Hegels arbetsbegrepp. Hegel förstår som sagt hela andens (eller världsandens = »Weltgeist») väg från subjektiv till absolut som en stor arbetsprocess. »Processen själv innebär till-sig-själv-kommandet av det i sig redan bestående logos genom »upphävandet» av dess antites, naturen» (Lim 1966, s. 99). Arbetet är då egentligen andligt arbete, och Lim talar om arbetets väsen i termer av »andens urform och dess verksamhetssätt» (Lim 1966, s. 92). Anden och dess logos är först okroppslig och subjektiv ande, för att sedan i nedstigandet till och bearbetandet av naturen, så att säga bli natur, varefter anden förmedlas med sig själv såsom kroppsligt och objektivt, men nu självmedvetet vara. Arbetet förvandlar naturen till det naturen egentligen redan var: anden själv. Med Bloch kan man beskriva denna process som andens självuppfostran »an der Welt» (Bloch 1962, s. 59). Anden lär känna sig själv genom bearbetandet av sin motsats i naturen och bildar till slut syntesen såsom identitet mellan subjekt och objekt: det absoluta tänker sig själv såsom självförverkligad och har därmed absolut självmedvetande.

Filosofin, som andens arbete, intar för Hegel en central roll i denna process. Filosofin är andens tänkande om sig själv såsom arbetet och arbetets resultat. »All andens aktivitet är bara ett fattande av sig själv, och ändamålet för all sanningsenlig vetenskap är bara det, att anden känner igen sig själv i allt som är i himlen och på jorden» (Hegel 1974, §377 Zusatz).

Detta filosofiska och rent andliga arbete klarar det som arbetet i det borgerliga samhället inte lyckas med. Det klarar att upphäva relationen till det andra, till naturen såsom objekt, och blir ett med sig självt såsom absolut ren subjektivitet. Arbetet i det borgerliga samhället kan inte ta sig ur förhållandet till naturen som det bearbetar, därför krävs det »ett annat, rent andligt arbete, som bortom arbetet i det mänskliga naturförhållandet åskådar det absoluta som den försonande totaliteten i den absoluta andens gestalter» (Arndt 2003, s. 16). Här har anden överskridit sitt moment som objektiv ande, inklusive det borgerliga samhället och staten.

Kritik av Smith och Hegel

EFTER ATT NU ha försökt antyda konturerna av Smiths och Hegels perspektiv på arbetet, vill jag kritisera dem som representanter för två olika generella positioner: (a) arbetet av ekonomiska skäl, som jag låter symboliseras av Smith, och (b) arbetet för kollektivet, som Hegel representerar.

a) Arbete av ekonomiska skäl

Arbetet och dess delning har hos Smith visserligen ett allmänt, om än inte rättvist fördelat anhopande av rikedom som resultat, men detta är oavsiktligt: arbetet drivs i grunden av individernas egoism. Individerna motiveras till flitigt arbete och målinriktad specialisering genom möjligheten att förbättra sin levnadsstandard.

En av Karl Marx huvudsakliga kritiska punkter riktar sig också mot just nationalekonomins individualistiska princip (Marx 1966, s. 75 ff.). Det arbete som produceras och reproduceras under borgarnas herravälde är ett alienerat arbete eftersom arbetaren skiljs från arbetets resultat, dess produkt, vilken tillfaller ägaren av pro-

duktionen. Produkten framstår därför för arbetaren som en extern främmande makt som växer ju mer arbetaren blir utarmad. Arbetet skapar underverk, palats, skönhet och »Geist» för den rike, men utblotning, fattigdom, lemlästning och svagsinhet för arbetaren. Alienerandet av arbetet förstör enligt Marx den fria mänskliga aktiviteten, när den gör denna till medel för den individuella existensen; istället bör arbetet gynna det mänskliga släktet (arten) som socialt kollektiv, och Marx talar om den »i sanning mänskliga och sociala egendomen» (Marx 1966, s. 86).

Marx kritik av Smith liknar alltså Hegels åtminstone vad gäller denna sociala dimension. Min kritik mot Smiths arbetsbegrepp följer dock inte denna linje, utan jag kommer senare att även problematisera detta kollektivistiska perspektiv på arbetet. Ett citat av Marx kan dock användas som antydning av min kritik av det borgerliga samhället: »Arbetet förekommer i nationalekonomin bara i gestalten av förvärvsarbete» (Marx 1966, s. 44), och vidare att »nationalekonomin bara känner till arbetaren som arbetsdjur, som ett till de striktaste livsbehoven reducerat få» (Marx 1966, s. 45). Det jag vill kritisera är därmed snarare arbetet såsom uteslutande bedrivit av ekonomiska motiv, och inte nödvändigtvis dess individualistiska aspekt: att följa sitt enskilda intresse måste inte följa strikt ekonomiska skäl.

Vi har ju sett hos Hegel att arbetet kan ges en helt annan betydelse än hos Smith. Hos Smith verkar människan nästintill kunna avstå från arbete (och kanske livnära sig på bär och nötter?) men ändå vara människa; åtminstone är Smiths arbetsbegrepp väldigt ytligt. Även om det produktiva arbetet är nödvändigt för ett kommersiellt samhälle, så ges det ingen väsentlig eller substantiell betydelse för människan, utan reduceras till berikandet av den materiella livskvaliteten. När människan därigenom såsom förvärvsarbetare placeras vid arbetsdelningens löpande band reduceras hennes arbete dessutom till en monoton och mekanisk aktivitet, som till och med Smith insåg kunde ha fördummande effekter på människan (Recktenwald 1999, s. LII.).

Avgörande är här själva motivet till arbetet. Att arbeta av eko-

nomiska skäl eller för att det anses fult att vara passiviserad tillåter ingen reflektion över vilka processer eller system ens arbete reproducerar. Marx visade ju att förvärvsarbetet är något som en vanlig arbetande människa i längden alltid förlorar på. Arbetet tjänar då pengar för någon annan, och är bara fördummande och utarmande för den arbetande.

b) Arbete för kollektivet

I statens gemenskap, i vilken sedlighetens idé förverkligas, lever enligt Hegels ideal individerna tillsammans på ett förnuftigt sätt; det sedliga livet säkras och är inte längre beroende av de egoistiska individernas godtyckliga handlande. Individerna arbetar för gemenskapen och därigenom för sig själva såsom medlemmar i gemenskapen. I staten förmedlas det särskilda och allmänna och det är medborgarnas högsta plikt att vara medlemmar av staten (Hegel 1976 § 257–258). Det individuella arbetet uppgår i det allmänna, och individernas intresse övergår till ett arbete för den substantiella anden som nu är deras egen. I detta integrerande av det individuella ingår dock att staten inte kan fullbringas utan detta, och att tvärtom individerna inte enbart lever för sig själva (Hegel 1976 § 260). Varje individ återspeglar det hela, och blir odelbar från de andra: totalitetens delar blir identiska med varandra.

Detta är tätt besläktat med den syn på arbetet som fortfarande idag reproduceras i dagens svenska politiska debatt. Alla måste bidra till samhällets och statens välfärd, och den som inte arbetar fastän den kunde, utan istället lever på bidrag, åker snålskjuts på »alla andras» bekostnad. Arbetslösheten riskerar demokratins legitimitet eftersom allt färre känner sig delaktiga i den gemensamma strävan.

Jag hyser en stor misstro mot ett arbete som i huvudsak utförs som bidrag till kollektivets välfärd, och mot tanken att detta arbete egentligen därför sker till ens eget bästa. Med andra ord ifrågasätter jag enheten mellan individ och stat, som Hegels filosofi proklamerar, men också den rådande politiska debatten försöker upprätthålla. Liksom hos Hegel är motiven till arbete idag en kombination

av ekonomiskt egoistiska och påstått samhälleligt kollektivistiska. Men frågan är om inte de egoistiska motiven dominerar? Är inte statens roll ofta att just skymma att dess kollektiva intresse egentligen döljer och försvarar enskilda ekonomiska intressen? Staten upprätthåller inkomstskillnader, men dämpar dem och gör de »mjuka» genom sociala nät. Om statens verksamhet i själva verket drivs till fördel för vissa enskilda intressen, så innebär ju det att det kollektiv vi reproducerar egentligen inte tycks vara ett »äkta» kollektiv. Detta innebär också att statens kollektiv präglas av inre grundläggande motsättningar, i vilka vissa intressen är starkare än andra och därmed har större möjlighet att hävda sig. Att arbeta för kollektivet betyder därför att den arbetande individen riskerar att bidra till och tillägna sin kraft till en »gemenskap» som egentligen bara vissa (andra) tjänar på. Att uteslutande arbeta i och för kollektivet innebär därför för de flesta motsatsen till att arbeta för sig själv.

Samtidigt är det i mina ögon inte möjligt för individen att lösa sig från de andra människorna; arbetsdelningen har skapat ett ömsesidigt beroende som individen har svårt att bryta. Arbetet sker alltså därför alltid i relation till de andra människorna och samhället/staten. Detta betyder dock inte att motiven till arbetet fullständigt ska kunna reduceras till kollektivet. Individen bör i mina ögon arbeta i relation till, men ändå *i konflikt med* kollektivet. Arbetet har då inte en integrerande, utan tvärtom en distanserande funktion: individen hävdar sig själv mot de andra människorna, inte nödvändigtvis för att få ett erkännande från dessa, utan för att komma till sin rätt som icke-upphävbar i en samhällelig totalitet.⁴ Ett arbete som uteslutande sker ur ekonomiska perspektiv utesluter ett sådant annat arbete. Samtidigt är frågan om det inte är just som sådan, dvs. som distanserad till kollektivet, som individen verkligen träder in ett adekvat reflekterande av den egna relationen till de andra människorna: individen är då varken helt integrerad i eller helt lösgjord från samhället. Den är varken ett med sig själv eller med samhället. Det finns ett verb på tyska som återspeglar detta bra, nämligen »herausarbeiten», som betyder ungefär att arbeta fram något eller

att lyfta fram något speciellt ur en komplex massa. Det kan handla om att genom vetenskapligt arbete lyfta fram en viss tematik ur ett komplext fält och avgränsa dess sfär. I led med detta skulle människans arbete kunna förstås som ett sätt att lyfta fram sig själv och ge sig själv konturer och profil i kontrast till kollektivet.

Arbetet bör därmed förstås som differentierande och kan inte garantera inte staten utifrån sig självt, trots att Hegel egentligen önskar sig det. Arbetet går isär och delar sig, det visar arbetsdelningen, men Hegel försöker binda ihop differentieringen i staten, vilket inte helt går av sig självt. Arbetet bildar samhället, men inte staten. Till hjälp behöver staten därför rättsväsende, polis och korporation som övergång (Hegel 1976, § 209–256).

Även om arbetsdelningen i stort och till stor del reglerar sig själv så kommer de olika intressena, enligt Hegel, att hamna i kollisionskurs i det borgerliga samhället. Därför behövs det ett aktivt utjämnande såsom övergripande reglering, vilken står över båda parter. Det egoistiska intresset, detta skriver Hegel, »åkallar friheten mot den högre regleringen, men behöver, ju mer blint det är fördjupat i det själviska ändamålet, desto mer en sådan för att bli återförd till det allmänna» (Hegel 1976, § 236).

Detta är intressant, eftersom arbetet, åtminstone i denna form, av Hegel själv så tydligt inte ges möjligheten att bilda statens gemenskap. Det egoistiska arbetet skapar visserligen allmän effekt vad gäller det systematiska tillfredsställeandet av behoven, men lyckas inte ur sig självt bilda ett allmänt självmedvetande och över-skrida den individuella sfären. Den sedliga idén tvingas på de enskilda viljorna, eftersom de inte själva lyckas frigöra och förverkliga denna (Arndt 2003, s. 61). Det borgerliga arbetet står alltså i konflikt med staten. I mina ögon är det positivt att arbetet inte nödvändigtvis och omedelbart kan identifieras med kollektivet. Nu menar jag emellertid inte att en total splittring av det gemensamma är önskvärd, utan bara att individen bör reflektera sitt förhållande till de andra människorna och samlivets struktur, och aldrig låta sig reduceras till dessa. Liksom Hegel kritiserar jag det egoistiskt ekonomiska arbetet eftersom det inte reflekterar över de ekono-

miska motiven, men ser samtidigt det betydelsefulla i de egoistiska individernas motvilja att rätta in sig i statens kollektiv. Men arbetets differentiering, om den reflekteras av individen, överskrider det ekonomiska tänkandet, vilket bara ser sina egna ändamål.

På grund av denna min kritik av arbetet som bidrag till det statliga kollektivet eller det allmänna, ser jag inte heller filosofin som »Arbeit am Allgemeinen», varefter filosofin, i motsats till det begränsade arbetet i det borgerliga samhället, enligt Arndt skulle ha en totaliserande och universell förmåga att upphäva och överskrida det enskildas horisont (Arndt 2003, s. 130 ff.). Eller: jag menar att den enskilda horisonten bör överskrida och blicka utöver gränsen för sin horisont genom filosofins arbete, det vill säga inte vara fullständigt självupptagen, men inte heller helt lämna sin enskildhet.

Avslutande reflektioner

DETTA SISTA AVSNITT kommer nu dels att vara en summering av det hittills sagda, men det har även ambitionen att ytterliggare precisera det, samt att belysa vissa premisser för resonemangen.

Trots att jag har kritiserat den kollektivistiska dimensionen av Hegels filosofi och arbetsbegrepp så vill jag ändå snarare, trots nämnda reservationer, hålla fast vid hans arbetsbegrepp i motsats till Smiths. Arbetet nedvärderas hos Smith till ett medel, medan det hos Hegel ges en mycket mer väsentlig roll. Det teleologiska i Hegels arbete, där idén redan existerar före arbetet inleds och sedan förverkligas genom omformandet av naturen, är dock problematiskt. Det upphäver själva arbetets betydelse om det ska göra människan till något hon ännu inte är, för det hon blir var redan förutbestämt. Istället föreslår jag en syn på arbetets utveckling där arbetets mål skapas *medan* arbetet pågår. Arbetet utgår då från en vilja att ta itu med det givna »jaget», men dess mål grundas först genom att människan arbetar; först då kan människan bilda, eller bearbeta sitt givna jag. Arbetet är inte bara exekutivt, utan människans idé eller strävan skapas medan och först genom arbete. Jag menar inte att arbetet är uteslutande negativt när jag ifrågasätter denna teleologi, utan arbetet har ett positivt resultat och

människan kommer »tillbaka» till det positiva själv som hon har konstruerat. Det handlar alltså om en omkonstruktion av en första givenhet, men inte utifrån förutbestämda mönster; det finns ingen färdig idé före som »bara» förverkligas, för då vore arbetet enbart exekutivt. Människan går genom arbetet utöver sig själv och bildar något som ännu inte finns, inte ens som färdig idé. Ett absolut vetande är därvid inte möjligt eftersom människan per definition och på grund av arbetet inte kan fastställas eller fastställa sig själv. Skapandet av ett positivt jag genom negativt arbete är ett temporärt tillstånd som i sin tur kommer att bearbetas. Arbetets förändring är inte ständig, då vore den ingen förändring, utan avbryts genom temporära avslut, där arbetet resulterar i en provisorisk identitet hos den arbetande individen.

Att ta itu med sig själv är inte enkelt, utan snarare en smärtsam aktivitet där ens egna självklarheter och ingrodda vanor måste brytas upp och ifrågasättas. Men detta är avgörande: det gäller att »man också tänker vidare där det gör ont, och även där det gör en själv illa» (Adorno 1997, s. 167). Arbetet är alltså en smärtsam ansträngning och måste så vara, men behöver eller bör i mina ögon inte huvudsakligen på ett nedvärderande sätt framställas eller förstås som ett lidande eller en möda som det fram till modern tid ansågs vara. Arbetet ansågs i antiken vara ett kval, ett slavgöra. Senare, i och med borgarklassens intåg i historien uppvärderades arbetet och överhuvudtaget människans egen förmåga att skapa rikedom etc., även om arbetet fortfarande var »jobbigt» (Arndt 2003, s. 9 ff.). Men här förstods det i mina ögon alltför ekonomiskt (Locke, Smith) eller för kollektivistiskt (Marx, Hegel).

Tänkandet såsom det reflekterande och »systematiska» filosofiska arbetet står i centrum för mig.⁵ Och avgörande är den differentierande dimensionen i detta arbete som jag försökte åskådliggöra med det tyska verbet »herausarbeiten», vilket gör att jag inte förstår det filosofiska arbetet som »Arbeit am Allgemeinen», som Arndt föreslår. Tänkandet skapar en differens till sin omgivning och gör livet med andra människor problematiskt, det vill säga det gör det inte självklart längre. Det blir då individens uppgift att reflektera över

relationen, och därmed markera distansen, för att överhuvudtaget medvetet kunna leva tillsammans med andra individer. Differentieringen omöjliggör alltså inte relationen, utan möjliggör just en *reflekterad* sådan, en som individen inte slukas av och helt uppgår i. Ett uppslukande, där icke-individerna deltar i kollektiva processer de inte reflekterar över, vilket sker i dagens »ekonomiska hets», är motsatsen till ett politiskt samhälle, där individen såsom resultatet av sitt arbete är medveten om och kan hantera konflikterna med andra individer. Öppna, men bearbetade konflikter som inte eskalerar i öppet krig, är i mina ögon en avgörande del i konceptet av ett politiskt reflekterat samhälle. Arbetets »itutagande» med sig själv innebär då hela tiden att reflektera över sig själv och sin relation till andra. Även om individen till stor del arbetar för sig själv, så innebär arbetet också en reflekterad och inte hänsynslös relation till de andra. Gränsen för det sociala innebär inte nödvändigtvis ett krig, alla mot alla. Jag betraktar det därför som arbete att som reflekterad politisk individ, med vissa enskilda intressen, bemöta andra politiska positioner och deras intressen som inte är identiska med ens egna och därmed självdistanserat gå utöver sig själv. Det gäller att kunna se sina egna begränsningar.

I ett sådant politiskt samhälle arbetar individen inte för någon annan i politisk mening, men ändå för något han ännu inte är: för sig själv som blivandes ett själv. Liksom hos Hegel arbetar då individen genom att bearbeta sitt givna naturliga »jag», men inte efter en teleologisk idé. Arbetet, som visserligen sker i relation till andra människor och inte kan vara isolerad från samhällets sfär, sker inte uteslutande för och genom denna. Erkännandets roll ger jag därmed inte en så omfattande roll som Hegel: individens arbete måste riskera att inte bli erkänt.

En avgörande del av arbetet är samtidigt, redan genom bearbetandet av individens första naturliga givenhet, en kritik av denna naturlighet. Det är en självkritik av det egna i relation till det andra som jaget skulle kunna bli. Bearbetandet av det egna är en kritik av det egna i relation till något annat, till en möjlig förändring. Denna självkritik är avgörande även i politisk mening när individen se-

dan skapar sig själv i relation och kontrast till andra individer och till samhällets totalitet. Och självkritiken innebär då samtidigt en kritik av de andra såsom ett avgränsande: när individen genom arbetet profilerar sig i kontrast till helheten innebär det en kritik av helheten. Men i den mån individen simultant med bearbetandet av sig själv omformar ett yttre objektivet föremål eller en annan individ (i ett reciprokt förhållande till denna), så innebär arbetets självkritiska sida att det inte behöver handla om ett respektlöst brukande eller förbrukande, men ändå ett förändrande av denna. Och det är denna kritiska och självkritiska reflektion som jag menar att arbetet generellt innebär.

→

Anders Bartonek är doktorand vid Södertörns Högskola.

Noter

1 Enligt Granström utgår fortfarande de flesta nationalekonomer ifrån att människan är egoistisk, se Granström 2007, s. 43.

2 »At the same time, he [Smith] remains far from his contemporaries in France and Germany who saw Bildung – culture – as essential to human development» (Fleischacker 2004, s. 69). Kultur, som bearbetande (kultiverande) av natur, är tätt besläktat med arbetsbegreppet.

3 Denna och alla följande översättningar av citat är mina.

4 I anslutning till denna individens icke-upphävbarhet se även detta citat av Frank: »Individuell ist..., was von jedem Universalitätsanspruch ausgenommen und aus einem Allgemeinen auch nicht bruchlos deduziert werden kann. Ein aus einem Allgemeinen Ableitbares nenne ich ein Besonderes, nicht ein Individuelles» (»Individuellt är det som är undantaget alla universalitetsanspråk och som heller inte utan brott kan deduceras ur ett allmänt. Det som kan härledas ur något allmänt kallar jag särskilt, inte individuellt»), (Frank 1986, s. 25).

5 Jag skiljer här mellan tänkande och andlighet, för i det senare fattas just arbetet och det aktiva. Samtidigt är det uppenbart att jag inte sätter det kroppsliga arbetet i centrum, men menar ändå att det kroppsliga och reflekterande arbetet har bearbetandet eller omformandet av det naturliga, givna eller det som redan har omformats, men åter bearbetats, gemensamt.

Referenser

- ADORNO, T. W. (1963), *Drei Studien zu Hegel*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- ADORNO, T. W. (1997), *Philosophische Terminologie*, Band 1 (1973), Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- ARNDT, A. (2003), *Die Arbeit der Philosophie*, Berlin: Parerga.
- BLOCH, E. (1962), *Subjekt – Objekt: Erläuterungen zu Hegel*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- FLEISCHACKER, S. (2004), *On Adam Smith's Wealth of Nations*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- FRANK, M. (1986), *Die Unhintergebarkeit von Individualität*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- GRANSTRÖM, O. (2007), »En döende homo oeconomicus? Om nationalekonomi och altruism», *Ekonomisk debatt*, nr 1, 2007.
- GÖHLER, G. (1993), »Entwurf einer grossen Synthese: Georg Wilhelm Friedrich Hegel», H-J Lieber (red.), *Politische Theorien der Antike bis zur Gegenwart*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- HEGEL, G. W. F. (1974), *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften III* (1830), Werke in zwanzig Bänden, vol. 10, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HEGEL, G. W. F. (1976): *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1821), Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HEGEL, G. W. F. (1986), *Phänomenologie des Geistes* (1807), Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HERMELE, K. (2001), »Arbete i morgon och i dag. Fångarnas kör sjunger arbetets lov», *Häften för kritiska studier*, nr 3–4, 2001.
- KOJÉVE, A. (1973), »Zusammenfassender Kommentar zu den ersten sechs Kapiteln der »Phänomenologie des Geistes«, i F. F. Fulda, och D. Henrich (red.), *Materialien zu Hegels »Phänomenologie des Geistes*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- LIM, S. Z. (1966), *Der Begriff der Arbeit bei Hegel*, Bonn: Bouvier.
- LUKÁCS, G. (1973), *Der Junge Hegel*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- MARX, K. (1966): »Ökonomisch-philosophische Manuskripte» (1844), i K. Marx och F. Engels (red.), *Studienausgabe 2. Politische Ökonomie*, Frankfurt am Main: Fischer.
- RECKTENWALD, H. C. (1999), »Würdigung», i A. Smith A (red.), *Der Wohlstand der Nationen*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- RIEDEL, M. (1974), »Die Rezeption der Nationalökonomie», Hegel, G W F: *Frühe politische Systeme*, Frankfurt am Main/Berlin/Wien: Ullstein.
- SMITH, A. (1999), *Der Wohlstand der Nationen* (1776), München: Deutscher Taschenbuch Verlag.